BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल परिवर्तन आणि वित्तीय समावेशन सर्वसमावेशक विकासाच्या संदर्भातील चिकित्सक अभ्यास

गजानन संजय सोनुने

(Ph.D. Scholar)

ई-मेल : sonunegajanan2015@gmail.com

संशोधन केंद्र : कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,वरवट बकाल

ता. संग्रामपूर, जि. बुलढाणा, महाराष्ट्र

डॉ. श्रीराम येरणकर

मार्गदर्शक

ई-मेल : shriramyerankar@gmail.com

सारांश (Abstract)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत गेल्या दशकात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर झपाट्याने वाढला आहे. डिजिटल बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, युनिफाइड पेमेंट्स इंटरफेस (UPI), डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि वित्तीय तंत्रज्ञानामुळे आर्थिक व्यवहारांची पद्धत बदलली आहे. या परिवर्तनामुळे वित्तीय सेवांचा प्रवेश विस्तारण्यास, व्यवहार सुलभ करण्यास आणि औपचारिक वित्तीय व्यवस्थेशी नागरिकांना जोडण्यास नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत. तथापि, डिजिटल परिवर्तनाचा लाभ सर्व सामाजिक व आर्थिक घटकांना समान प्रमाणात मिळतोच असे नाही. डिजिटल दरी, इंटरनेट व उपकरणांची असमान उपलब्धता, डिजिटल व आर्थिक साक्षरतेचा अभाव आणि सायबर सुरक्षेची आव्हाने यामुळे सर्वसमावेशक डिजिटल विकासास मर्यादा येऊ शकतात.

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल परिवर्तन आणि वित्तीय समावेशन यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करणे तसेच सर्वसमावेशक विकासाच्या दृष्टीने त्यातील संधी व आव्हानांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे हा आहे. हा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा असून दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँक, NPCI, जागतिक

बँक आणि भारत सरकारच्या उपलब्ध अधिकृत अहवालांचा तसेच संबंधित संशोधन साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की डिजिटल वित्तीय सेवांनी आर्थिक व्यवहारांची पोहोच आणि सुविधा वाढविण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. मात्र डिजिटल प्रवेशाबरोबर डिजिटल कौशल्य, सुरक्षितता आणि आर्थिक साक्षरता यांचा विकास आवश्यक आहे. म्हणून डिजिटल परिवर्तनाला केवळ तांत्रिक बदल न मानता आर्थिक समावेशन आणि सर्वसमावेशक विकासाच्या व्यापक चौकटीत पाहणे आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

1 . प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास प्रक्रियेत आर्थिक समावेशनाला महत्त्वाचे स्थान आहे. समाजातील विविध घटकांना बँकिंग, बचत, कर्ज, विमा, पेन्शन आणि पेमेंट यांसारख्या वित्तीय सेवांचा सुलभ व परवडणारा प्रवेश मिळणे हे आर्थिक समावेशनाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे वित्तीय समावेशनाला नवीन दिशा प्राप्त झाली आहे. मोबाईल फोन, इंटरनेट, डिजिटल बँकिंग आणि डिजिटल पेमेंटमुळे बँक शाखेवर आधारित व्यवहारांच्या पलीकडे जाऊन नागरिकांना दूरस्थ पद्धतीने वित्तीय व्यवहार करण्याची सुविधा उपलब्ध झाली आहे.

मात्र डिजिटल वित्तीय सेवांची उपलब्धता म्हणजे पूर्ण वित्तीय समावेशन नव्हे. सेवांचा सुरक्षित आणि प्रभावी वापर करण्यासाठी नागरिकांकडे आवश्यक डिजिटल कौशल्य, आर्थिक ज्ञान आणि विश्वास असणे आवश्यक आहे.

2. संशोधनाची समस्या

डिजिटल वित्तीय सेवांचा विस्तार होत असला तरी समाजातील सर्व घटकांना त्याचा समान लाभ मिळतो का, हा महत्त्वाचा संशोधन प्रश्न आहे. विशेषतः ग्रामीण भाग, कमी उत्पन्न गट, महिला, वृद्ध व्यक्ती आणि डिजिटल साक्षरता कमी असलेल्या नागरिकांसाठी डिजिटल सेवांचा वापर करताना विविध अडथळे निर्माण होऊ शकतात.

त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यास डिजिटल परिवर्तन, वित्तीय समावेशन, डिजिटल पेमेंट, डिजिटल दरी आणि सर्वसमावेशक विकास यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करतो.

3. संशोधनाची उद्दिष्टे

- भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल परिवर्तनाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- डिजिटल परिवर्तन व वित्तीय समावेशन यांचा संबंध अभ्यासणे.
- डिजिटल पेमेंटच्या विस्ताराचे आर्थिक परिणाम स्पष्ट करणे.
- डिजिटल दरी आणि डिजिटल साक्षरतेच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- सर्वसमावेशक विकासासाठी डिजिटल वित्तीय सेवांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
- डिजिटल वित्तीय समावेशन अधिक प्रभावी करण्यासाठी धोरणात्मक सूचना मांडणे.

4. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. RBI चे वार्षिक अहवाल, RBI च्या डिजिटल पेमेंटसंबंधी अभ्यासिका, NPCI ची UPI आकडेवारी, World Bank Global Findex 2025 आणि संबंधित शैक्षणिक साहित्य हे प्रमुख स्रोत आहेत.

अभ्यासाच्या मर्यादेच्या दृष्टीने प्रस्तुत लेखात प्राथमिक सर्वेक्षण करण्यात आलेले नसल्यामुळे जिल्हानिहाय किंवा व्यक्तिनिहाय निष्कर्ष काढलेले नाहीत.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

5. भारतातील डिजिटल परिवर्तन

भारतात डिजिटल परिवर्तनाला संस्थात्मक आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांचा आधार मिळाला आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, डिजिटल बँकिंग, UPI आणि विविध डिजिटल सार्वजनिक सेवांमुळे आर्थिक व्यवहारांच्या स्वरूपात परिवर्तन झाले आहे.

डिजिटल पेमेंटच्या वाढत्या वापरामुळे किरकोळ व्यवहार, सेवा, निधी हस्तांतरण आणि व्यापारी व्यवहारांमध्ये डिजिटल माध्यमांचे महत्त्व वाढले आहे. तथापि व्यवहारांचे वाढते प्रमाण हे स्वतःमध्ये सर्वसमावेशकतेचे पूर्ण मोजमाप नाही; सामाजिक घटकांचा प्रवेश, वापर आणि सुरक्षितता यांचाही विचार आवश्यक आहे.

6. डिजिटल परिवर्तन आणि वित्तीय समावेशन

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे वित्तीय सेवांचा भौगोलिक विस्तार करण्याची क्षमता वाढली आहे. मोबाईल बँकिंग, डिजिटल पेमेंट, UPI आणि इतर डिजिटल सेवा नागरिकांना पारंपरिक शाखेवर पूर्णतः अवलंबून न राहता आर्थिक व्यवहार करण्याची सुविधा देतात.

RBI च्या अहवालांनुसार वित्तीय समावेशनात सुधारणा झाली असून डिजिटल पेमेंट इकोसिस्टमचा विस्तार आणि वित्तीय साक्षरतेशी संबंधित उपक्रमांना महत्त्व देण्यात आले आहे.

यावरून डिजिटल साधने आणि वित्तीय समावेशन यांच्यात महत्त्वपूर्ण संबंध असल्याचे दिसते. मात्र खाते उघडणे किंवा डिजिटल व्यवहार करणे यापलीकडे जाऊन वित्तीय सेवांचा सातत्यपूर्ण व अर्थपूर्ण वापर सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

7. डिजिटल पेमेंट आणि आर्थिक व्यवहार

UPI सारख्या डिजिटल पेमेंट व्यवस्थेमुळे व्यक्ती-व्यक्ती तसेच व्यक्ती-व्यापारी व्यवहार अधिक सुलभ झाले आहेत. लघु व्यापारी आणि सेवा पुरवठादारांसाठी डिजिटल पेमेंट स्वीकारण्यामुळे ग्राहकांपर्यंत पोहोच वाढण्याची शक्यता आहे.

मात्र डिजिटल पेमेंटसोबत सायबर फसवणूक, बनावट लिंक, OTP संबंधित फसवणूक आणि वैयक्तिक माहितीच्या गैरवापरासारखी आव्हाने निर्माण होतात. त्यामुळे डिजिटल पेमेंटच्या विस्तारासोबत ग्राहक संरक्षण आणि डिजिटल सुरक्षा यांना समान महत्त्व देणे आवश्यक आहे.

8. डिजिटल दरी आणि सर्वसमावेशक विकास

डिजिटल दरी म्हणजे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रवेश, वापर आणि कौशल्य यांमध्ये असलेली सामाजिक, आर्थिक किंवा भौगोलिक असमानता होय. शहरी व ग्रामीण भागातील इंटरनेट सुविधा, स्मार्टफोनची उपलब्धता, उत्पन्नातील फरक, डिजिटल कौशल्य आणि भाषिक अडथळे या बाबी डिजिटल दरीवर परिणाम करू शकतात.

डिजिटल समावेशनाचा प्रश्न हा केवळ तंत्रज्ञानाचा नसून सामाजिक व आर्थिक समावेशनाचा प्रश्न आहे.

9. महिला आणि डिजिटल वित्तीय समावेशन

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी वित्तीय सेवांचा स्वतंत्र वापर महत्त्वाचा आहे. डिजिटल बँकिंग आणि डिजिटल पेमेंटमुळे महिलांना आर्थिक व्यवहारांमध्ये अधिक स्वायत्तता मिळण्याची शक्यता आहे.

महिलांसाठी डिजिटल साक्षरता, आर्थिक साक्षरता आणि सुरक्षित डिजिटल व्यवहार यांचे एकत्रित प्रशिक्षण आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

10. ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि डिजिटल समावेशन

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती, लघुउद्योग, स्वयंरोजगार आणि सेवा क्षेत्राचे महत्त्व आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण उत्पादकांना बाजारपेठ, वित्तीय सेवा आणि सरकारी योजनांशी जोडण्याच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

ग्रामीण डिजिटल समावेशनासाठी नेटवर्क उपलब्धता, परवडणारी उपकरणे, स्थानिक भाषेतील सेवा आणि प्रत्यक्ष प्रशिक्षण यांचा समन्वय आवश्यक आहे.

11. MSME क्षेत्र आणि डिजिटल अर्थव्यवस्था

लघु व मध्यम उद्योगांसाठी डिजिटल तंत्रज्ञान बाजारपेठ विस्तार, डिजिटल पेमेंट, ग्राहकांशी संपर्क, डिजिटल विपणन आणि आर्थिक नोंदी व्यवस्थापन यासाठी उपयोगी ठरू शकते.

डिजिटल व्यवहारांच्या नोंदी आणि औपचारिक वित्तीय प्रणालीशी वाढणारा संबंध MSME क्षेत्राच्या वित्तीय समावेशनासाठी उपयुक्त ठरू शकतो. मात्र डिजिटल कौशल्य आणि सायबर सुरक्षा प्रशिक्षणाची आवश्यकता कायम राहते.

12. प्रमुख आव्हाने

- ग्रामीण-शहरी डिजिटल दरी
- डिजिटल व आर्थिक साक्षरतेचा अभाव
- सायबर सुरक्षा
- ऑनलाइन आर्थिक फसवणूक
- इंटरनेट व उपकरणांच्या उपलब्धतेतील असमानता
- स्थानिक भाषेतील डिजिटल सामग्रीचा अभाव
- वृद्ध व तंत्रज्ञान-अपरिचित नागरिकांच्या अडचणी
- डिजिटल सेवांवरील विश्वास व ग्राहक संरक्षण

13. महाराष्ट्र व विदर्भाच्या संदर्भातील विश्लेषण

GVISH राष्ट्रीय परिषदेच्या विषयामध्ये महाराष्ट्र व विदर्भाच्या प्रादेशिक विकासाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. विदर्भाच्या संदर्भात जिल्हानिहाय डिजिटल पायाभूत सुविधा, ग्रामीण नागरिकांचा वापर, महिला व शेतकरी यांचा डिजिटल सहभाग आणि डिजिटल साक्षरता यांचा स्वतंत्र अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत दुय्यम अभ्यासातून या सर्व बाबींचे जिल्हानिहाय प्राथमिक निष्कर्ष काढता येत नाहीत. त्यामुळे पुढील संशोधनासाठी प्राथमिक सर्वेक्षणाची आवश्यकता आहे.

14. प्रमुख निष्कर्ष

- भारतामध्ये डिजिटल पेमेंट व्यवस्थेचा विस्तार वेगाने झाला आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- डिजिटल तंत्रज्ञान वित्तीय समावेशनासाठी महत्त्वाचे साधन बनले आहे.
- डिजिटल प्रवेश आणि डिजिटल वापर यांमध्ये फरक आहे.
- डिजिटल साक्षरता आणि आर्थिक साक्षरता हे वित्तीय समावेशनाचे आवश्यक घटक आहेत.
- ग्रामीण भाग आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी डिजिटल दरी कमी करणे आवश्यक आहे.
- डिजिटल विस्तारासोबत सायबर सुरक्षा आणि ग्राहक संरक्षण मजबूत करणे आवश्यक आहे.
- महिला आणि MSME क्षेत्रासाठी डिजिटल वित्तीय सेवांमध्ये आर्थिक सक्षमीकरणाची क्षमता आहे.
- महाराष्ट्र व विदर्भासाठी डिजिटल परिवर्तनाचा स्थानिक विकासाशी समन्वय आवश्यक आहे.

15. धोरणात्मक सूचना

- ग्रामीण व दुर्गम भागात विश्वासार्ह आणि परवडणाऱ्या इंटरनेट सुविधा वाढवाव्यात.
- महिला, शेतकरी, वृद्ध, विद्यार्थी आणि लघुउद्योजकांसाठी स्थानिक भाषेत डिजिटल साक्षरता प्रशिक्षण द्यावे.
- डिजिटल व्यवहारासोबत बचत, कर्ज, विमा, गुंतवणूक आणि ग्राहक हक्क यांचे प्रशिक्षण द्यावे.
- डिजिटल फसवणूक टाळण्यासाठी OTP, PIN, पासवर्ड, QR कोड आणि संशयास्पद लिंक याबाबत जनजागृती करावी.
- महिलांसाठी स्वतंत्र डिजिटल व वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम राबवावेत.
- लघुउद्योजकांना डिजिटल पेमेंट, ई-कॉमर्स, डिजिटल विपणन आणि अकाउंटिंगचे प्रशिक्षण द्यावे.
- मराठीसह भारतीय भाषांमध्ये सोप्या आणि सुरक्षित डिजिटल वित्तीय सेवा उपलब्ध कराव्यात.
- डिजिटल व्यवहारातील तक्रारींच्या जलद निवारणासाठी प्रभावी व्यवस्था विकसित करावी.

16. निष्कर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील डिजिटल परिवर्तनाने वित्तीय समावेशनाला नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. डिजिटल पेमेंट, मोबाईल बँकिंग आणि वित्तीय तंत्रज्ञानामुळे आर्थिक व्यवहार अधिक सुलभ झाले आहेत. तथापि, डिजिटल व्यवहारांची संख्या वाढणे हे एकमेव यशाचे मापदंड मानता येणार नाही. डिजिटल सेवांचा लाभ समाजातील दुर्बल घटकांना कितपत मिळतो, नागरिक त्या सेवा किती सुरक्षितपणे वापरतात आणि त्या माध्यमातून त्यांचे वास्तविक आर्थिक सक्षमीकरण कितपत होते, यांचेही मूल्यमापन आवश्यक आहे.

म्हणून भारतातील डिजिटल परिवर्तनाची पुढील दिशा 'डिजिटल प्रवेश, डिजिटल कौशल्य, वित्तीय समावेशन, सुरक्षितता आणि आर्थिक सक्षमीकरण' या परस्परपूरक घटकांवर आधारित असणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र आणि विशेषतः विदर्भाच्या संदर्भात डिजिटल पायाभूत सुविधा, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, महिला, शेतकरी आणि MSME क्षेत्र यांना केंद्रस्थानी ठेवून धोरणात्मक प्रयत्न केल्यास डिजिटल परिवर्तनाचा सर्वसमावेशक विकासाशी अधिक प्रभावी संबंध निर्माण होऊ शकतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संदर्भसूची

1. National Payments Corporation of India. (2026). Unified Payments Interface (UPI) product statistics. NPCI.
2. Reserve Bank of India. (2025). Annual report 2024–25. Reserve Bank of India.
3. Reserve Bank of India. (2025). Report on trend and progress of banking in India 2024–25. Reserve Bank of India.
4. World Bank. (2025). The Global Findex Database 2025: Connectivity and financial inclusion in the digital economy. World Bank.
5. World Bank. (2025). The Global Findex Database 2025: India. World Bank.
6. Government of India. (2020). Digital India programme. Ministry of Electronics and Information Technology.
7. NITI Aayog. (2023). National multidimensional poverty index: A progress review 2023. Government of India.